

Le premier essor des archives princières dans les anciens Pays-Bas (XIIe-XIVe s.)

État des lieux et perspectives de recherche

Het ontstaan van vorstelijke archieven in de Nederlanden (12e-14e e.)

Stand van zaken en onderzoeksperspectieven

Studiedag • Journée d'étude
Brussel • Bruxelles
17 / 12 / 2010

Algemeen Rijksarchief •
Archives générales du Royaume

rue de Ruysbroeck 12 Ruisbroekstraat
(entrée salle multimédia • ingang multimediazal)
Brussel 1000 Bruxelles

Organisatie • Organisation :
Groupe de recherche Pratiques médiévales de l'écrit (FUNDP)
Vakgroep Geschiedenis/Pirenne Instituut (UGent)

Info et inscription • Info en aanmelding :
jfnieus@fundp.ac.be, Therese.deHemptinne@UGent.be

Sprekers • Intervenants :

Paul BERTRAND
(Paris)

Jan BURGERS
(Amsterdam)

Godfried CROENEN
(Liverpool)

Thérèse DE HEMPTINNE
(Gent)

Pierre DEHOVE
(Namur)

Els DE PAERMENTIER
(Gent)

Jean-François NIEUS
(Namur)

Aurélie STUCKENS
(Louvain-la-Neuve)

Valeria VAN CAMP
(Gent)

De mechanismen en de beweegredenen voor het bewaren van documenten wekken nog maar sinds kort de aandacht op van historici die, nochtans in steeds groter getale, interesse hebben in de geschreven praktijken van de middeleeuwse samenleving. De traditionele aandacht van diplomatici voor de externe activiteiten (het produceren van oorkonden) en, sinds twee decennia, voor de cartularia, heeft niet geleid tot een hernieuwde bestudering van archieven en archiveringspraktijken. Nochtans droegen beide steunpunten van de diplomatiek tegelijkertijd in zichzelf de kiemen voor een “terugkeer naar de archieven”, waarvoor de aanzet nochtans in recente studies werd gegeven: men is zich bewust van het feit dat kanselarijen *lato sensu* tevens laboratoria waren waar geëxperimenteerd werd met een ontluikende archivalie, en cartularia worden heden geïnterpreteerd als het eindpunt van het omvormingsproces van het geschreven geheugen, ondersteund door de originele perkamenten documenten van een instelling. Dat materiaal is echter niet bewaard in een onbewerkte staat, maar is het resultaat van een complexe “mise en archives” (Y. Potin), door een selectie van te bewaren documenten enerzijds en een bewuste klassering ervan anderzijds.

Recente studies die werden gewijd aan archieven concentreerden zich vooral op de grote monastieke en stedelijke centra. Wat de seculiere overheden betreft, laten – al dan niet recente – studies veeleer licht schijnen op koninklijke dan op vorstelijke archieven, die bovendien slechts bestudeerd worden voor de laatste decennia van de middeleeuwen, wanneer de stappen naar moderne bureaucratieën reeds gezet zijn. De “feodale” voorgangers van deze vorsten ontbreken daarentegen vrijwel volledig. De lange weg, die werd afgelegd tussen ongeveer het einde van de twaalfde en het einde van de veertiende eeuw, van het ontstaan van familiale oorkondeschaten naar de creatie van instellingen die belast werden met het beheer van de reeds rijke vorstelijke archieven, is slechts sporadisch door historici onderzocht. Het ontstaan van vorstelijke archieven is nochtans een belangrijk element van de grote documentaire verandering die de hoge middeleeuwen heeft gekend – op gelijke hoogte met het ontstaan van koninklijke archieven – en is een essentieel aspect van de evolutie in de werking van vorstelijke administraties.

De opdracht voor de onderzoeker is niet gemakkelijk. De huidige toestand van vorstelijke archieffondsen uit het Ancien Régime, aangetast door eeuwen van gebruik en dikwijls brutale verstoringen, vereist van de onderzoeker, die wil teruggaan naar hun oorspronkelijke kern, een buitengewone eruditie. Alleen de gecombineerde expertise op het vlak van originelen, cartularia en inventarissen – documenten die dikwijls zijn opgemaakt in de veertiende eeuw – laat toe om de staat van een fonds min of meer te reconstrueren voor de dertiende eeuw, om de wijze van het beheer in die tijd te ontrafelen, ten einde de functies en de waarde van een archief voor de tijdgenoot te achterhalen. Een eerste stand van zaken van lopend onderzoek dat in deze richting wordt gevoerd betreffende vorstelijke archieven in de Nederlanden, zal toelaten om de resultaten die reeds door verscheidene onderzoekers behaald zijn naast elkaar te leggen, en alzo te debatteren over enkele essentiële vragen met betrekking tot de eerste eeuwen van vorstelijk archiefbeheer. Enkele van deze vragen worden hieronder in een lijst als suggestie opgesomd, zonder dat deze lijst de pretentie heeft volledig te zijn:

- Wat?* Karakter van vorstelijke archieven: samenstelling (typologie, herkomst, taal, etc.); aard (familiaal, domaniaal, feodaal, bestuurlijk?).
- Wanneer?* Problematiek van het ontstaan (chronologie, invloeden, stichtingsmythen; etc.); groeiritme; continuïteit en breukmomenten.
- Wie?* Institutionele aspecten: banden tussen archieven en kanselarij; invloeden van religieuze instellingen; het al dan niet bestaan van een gespecialiseerd personeel.
- Hoe?* De “archiefwetenschap”: bewaarplaatsen (mobiel of statisch? Pluraliteit of centralisatie? Religieuze of seculiere plaatsen?); materiële omgeving (archiefsalen, plaatsing); archivalie praktijken en instrumenten (selectie, klassering, indeling en nummering, inventarissen, cartularia, etc.); perceptie ten aanzien van documenten; banden met registratie, etc.
- Waarom?* Praktische en ideologische functies van archieven: administratieve, juridisch en politieke gebruiken; constructie van een vorstelijk geheugen; discours over archieven; conflicten; etc.

Les mécanismes et les enjeux de la conservation documentaire commencent seulement à éveiller l'intérêt des historiens qui s'intéressent, pourtant toujours plus nombreux, aux pratiques de l'écrit dans la société médiévale. Il faut dire que l'attention traditionnellement portée par les diplomates à l'activité des chancelleries orientée vers l'extérieur (la production d'actes), ainsi qu'un engouement grandissant, depuis deux décennies, pour les cartulaires, ont longtemps fait écran à une histoire renouvelée des archives et des pratiques archivistiques. Mais dans le même temps, ces deux axes forts de la diplomatie portaient en eux les germes d'un retour vers les archives, qui s'amorce tout doucement dans les travaux les plus récents : on se souvient que les chancelleries *lato sensu* sont aussi les laboratoires de l'archivistique naissante, et les cartulaires sont maintenant interprétés comme l'aboutissement d'un processus de remodelage de la mémoire écrite, qui prend appui sur le matériau de départ que sont les parchemins originaux d'une institution. Or, ce matériau n'est pas un donné brut : lui-même résulte d'un phénomène complexe de « mise en archives » (Y. Potin) marqué par la sélection des documents conservés et un classement réfléchi de ceux-ci, source d'une première élaboration intellectuelle en amont des cartulaires.

Les études récemment consacrées aux pratiques archivistiques ont tendance à mettre en exergue les grands foyers monastiques et urbains de la culture écrite. Dans le champ du gouvernement séculier, les travaux disponibles, qu'ils soient récents ou plus anciens, éclairent préférentiellement les archives souveraines, et dans une moindre mesure celles des États princiers de la toute fin du Moyen Âge, déjà en marche vers la bureaucratie moderne. Les antécédents « féodaux » de ces États, en revanche, manquent globalement à l'appel. Le long chemin qui, entre la fin du XIIe et la fin du XIVe siècle environ, a mené de la genèse des chartiers familiaux des princes à la création d'organes institutionnels chargés d'accueillir les archives déjà foisonnantes des principautés, n'a été que très sporadiquement exploré par les historiens. La naissance des archives princières est pourtant, au même titre que celles des rois, une facette importante de la grande mutation documentaire qu'a connue le Moyen Âge central, et un aspect essentiel de l'évolution concomitante des rouages du gouvernement princier.

La tâche n'est certes pas aisée. La physionomie actuelle des fonds princiers d'Ancien Régime, modelée par des siècles d'usage et des tribulations parfois brutales, implique un pesant effort d'érudition de la part du chercheur soucieux de remonter à leur noyau primitif. Seule l'expertise combinée des originaux, des cartulaires et des inventaires – les uns et les autres souvent dressés au XIVe siècle – permet de reconstruire approximativement l'état d'un fonds au XIIIe ou au XIVe siècle, d'en découvrir les modes de gestion à cette époque, de deviner enfin les fonctions que lui assignent les serviteurs du pouvoir. Un premier état des lieux, mené à l'échelle des principautés des Pays-Bas, permettra de croiser les résultats de plusieurs recherches en cours, et de rencontrer ainsi quelques-unes des questions essentielles concernant les premiers siècles de l'archivage princier. Les voici ramassées à titre suggestif, sans prétendre fournir une grille d'analyse complète :

- Quoi ?* Caractérisation des archives princières : composition (typologie, provenance, langue des documents, etc.) ; nature (familiale, domaniale, féodale, gouvernementale ?).
- Quand ?* Problème des origines (chronologie, influences, mythes fondateurs, etc.) ; rythmes d'accroissement ; continuités et ruptures.
- Qui ?* Aspects institutionnels : liens entre archives et chancellerie ; rôle initial de certaines institutions religieuses ; existence ou non d'un personnel spécialisé.
- Comment ?* La « science des archives » : lieux de conservation (mobilité ou fixité ? pluralité ou centralisation ? lieu religieux ou lieu civil ?) ; environnement matériel (salles d'archives, conditionnement) ; pratiques et instruments archivistiques (sélections, classements, cotations, inventaires, cartulaires, etc.) ; perception du document d'archive ; rapports avec l'enregistrement, etc.
- Pourquoi ?* Fonctions pratiques et idéologiques des archives : usages administratifs, juridiques, politiques ; construction d'une mémoire princière ; discours sur les archives ; conflits d'archives ; etc.

09.00

Accueil • Onthaal.

09.15

Thérèse DE HEMPTINNE (Universiteit Gent), **Jean-François NIEUS** (F.R.S.-FNRS / FUNDP)

Introduction • Inleiding.

09.30

Jean-François NIEUS (F.R.S.-FNRS / FUNDP)

Vers une mémoire efficace de l'État : la formation des archives comtales de Flandre, des origines à 1388.

10.15

Els DE PAERMENTIER (Universiteit Gent)

Het beheer van het Vlaams-Henegouwse grafelijke archief tijdens de eerste helft van de 13de eeuw. Een benadering vanuit de dorsale aantekeningen.

11.00

Pause • Pauze.

11.15

Aurélie STUCKENS (Université catholique de Louvain)

Conserver « à la source » : le registre de chancellerie de Marguerite de Constantinople (1260-1278).

12.00

Valeria VAN CAMP (Universiteit Gent)

Het archief van de graven van Henegouwen, 1280-ca. 1320. Een verkennend onderzoek aan de hand van een inventaris uit ca. 1320.

12.45

Lunch.

14.00

Jan BURGERS (Universiteit van Amsterdam / Instituut voor Nederlandse Geschiedenis)

Het archief van de graven van Holland in de middeleeuwen.

14.45

Pierre DEHOVE (Archives de l'État à Namur)

Autour du cartulaire de Jean Ier de Namur (ca. 1308).

15.30

Pause • Pauze.

15.45

Godfried CROENEN (University of Liverpool)

Selecteren, kopiëren, bewaren. Het eerste cartularium van het hertogdom Brabant.

16.30

Paul BERTRAND (CNRS - Institut de recherche et d'histoire des textes)

Conclusion • Besluit.